

McTaggart'ın Dine ve Metafizığe İlişkin Görüşleri ve King'in Eleştirileri

McTaggart on Religion and Metaphysics and King's Criticisms

MUSTAFA YILDIRIM

Bartın University

Received: 14.05.2021 | Accepted: 20.08.2021

Abstract: McTaggart, one of the leading representatives of British Idealism, is a logician and metaphysician philosopher who is a typical figure of the approach called personalistic idealism or atheistic personalism and occupies a unique position in the history of philosophy with his extraordinary views. Although McTaggart is best known for his argument for the unreality of the time, his views on religion and metaphysics are also quite interesting. He previously tried to criticize and eliminate the arguments and conceptualizations of theism about the existence of God in the traditional sense, which is one of the main purposes of his work *Some Dogmas of Religion* dated 1906. However, in *The Nature of Existence*, which is considered to be his magnum opus, McTaggart both leaves the traditional theist claims aside and tends to advocate atheism. It is very interesting that he defends the immortality of the soul on the one hand and opposes the freedom of will on the other hand, emphasizing the importance of love and personality, thinking that the universe has a certain purpose and then denies the existence of a personal, omnipotent God. The aim of this study is to reveal McTaggart's views on religion and metaphysics and to deal with the criticisms of his views, especially Martin Luther King, Jr.'s criticisms, who was a theist and activist thinker. At the end of this study, McTaggart's views on religion and metaphysics will be evaluated. What this study aims to show is that McTaggart occupies a rather unusual position in the history of philosophy, especially in the history of philosophy of religion, with his views on religion and metaphysics..

Keywords: McTaggart, Martin Luther King, personalism, theism, atheism.

Giriş

İngiliz Hegelciliği'nin ya da İngiliz İdealizmi'nin önde gelen figürlerinden birisi olan John McTaggart Ellis McTaggart (1866-1925), zamanın gerçek dışılığı argümanıya, duygu temelinde gerçekleştirdiği dine ilişkin oldukça kapsamlı tanımlamasıyla, Russell, Moore ve Broad gibi analitik filozofların hocası olması sıfatıyla ve kişici idealizm ya da ateist personalizmin tipik temsilci olarak tanınmış mantıkçı ve metafizikçi filozoftur. McTaggart'ın ateist personalist görüşlerinden söz etmeden önce personalizmin ne olduğuna bakmakta yarar vardır. Kişilik kavramını en önemli ilke olarak temele alan bütün yaklaşımlara personalizm denir ve personalizm, değer, epistemoloji ve metafizik hakkındaki bütün felsefi problemlerin çözümünde kişiliği anahtar kavram olarak gören bir düşünme tarzını isimlendirir (Gökalp, 1997: 277). Başka bir deyişle, personalizm kişinin ontolojik temel olduğu ve kişiliğin temel açıklayıcı prensip olarak görüldüğü felsefi akımdır. Ayrıca, personalizm yalnızca kendinin farkında olan failer olarak kişilerin, onların durumlarının ve sahip oldukları niteliklerin var olduğunu ve gerçekliğin etkileşim içerisindeki kişilerin topluluğundan ibaret olduğunu iddia eder. Martin Luther King, Jr., personalizmin doğası gereği teistik bir yaklaşım olarak düşünüldüğünü ve bu sözcüğün de başlangıçta panteizmi teizmden ayıran karakteristik bir özelliği betimlemek için kullandığını ifade eder (King, 1951a: 61). Genel olarak teistik bir yaklaşımı ifade eden personalizmin panteist ve ateist versiyonlarının da olduğu görülür. Yine personalizm, Nurten Gökalp'in ifade ettiği gibi, insanı maddi ve manevi boyutlarıyla bir bütün olarak gören, şahıs ile fert arasındaki ilişkiye dayanarak insana ilişkin tek boyutlu görüşleri uzlaştırmaya çalışan çağdaş bir yaklaşımdır (Gökalp, 1994: 41).

Personalizm terimini ilk kez Walt Whitman ve Bronson Alcott 1860'lı yıllarda kullanmıştır. Fransa'da Charles Renouvier 1903'te *Le personnalisme*'yi yazmıştır. Almanya'da William Stern, *Person und Sache* (1906)'da eleştirel personalizmi geliştirmiştir. A. B. D.'nde Mary Whiton Calkins 1907'de bu terimi kullanmaya başlar ve Borden Parker Bowne ilerleyen yıllarda bu terimi benimser. Bowne, kendisi hakkında "ben personalistim, herhangi tam anlamıyla klanın ilkiyim" (McConnell, 1929: 280) der. Bu zamanlarda, İngiltere'de personalist idealizm kurulmuştur. Kısa bir süre sonra, personalizmin neo-Skolastik versiyonları özellikle Fransa'da türer.

Personalist düşünceler öne sürüldükçe, personalizmin pek çok çeşidi ortaya çıkmaya başlar ki bunlardan birisi de McTaggart'ın ateist personalizmidir. Yine idealist personalizm E. S. Brightman, realist personalizm E. Mounier, teist personalizm B. P. Bowne, M. A. Lahbari, M. İkbâl, panteist personalizm W. Stern ve rölativist personalizm C. Renouvier tarafından geliştirilir (Gökâl, 2014: 18, 93). Personalizmin köklerinin Sokrates, Boethius, Descartes, Leibniz, Berkeley, Kant, Hegel ve Lotze gibi filozofların görüşlerine dayandığı yönünde güçlü bir kanının varlığından da söz etmek yerinde olacaktır. Nitekim, personalizm ve özellikle de Fransız personalizmi üzerine önemli bir çalışma olan *İnsanın ve Tanrı'nın Kişiliği*'ni kaleme alan Veli Urhan, personalizmin Sokrates'in 'kendini bil', Protogoras'ın 'insan her şeyin ölçüsüdür' ve Descartes'in *cogito ergo sum* ifadelerine borçlu olduğunu ifade eder (Urhan, 2002: 12). Yine Urhan, Leibniz, Kant, Pascal, Malebranche, Goethe'nin personalizm için önemlerine işaret ederek, Maine de Biran, Kierkegaard ve Marx'ın çağdaş Fransız personalizminin habercisi olduklarını da ifade eder (Urhan, 2002: 12). Urhan'a göre söz konusu isimler, Fransız personalizminin üç önemli temsilcisi olan Renouvier, Mounier ve Nédoncelle'in yaklaşımlarına giden yolu şekillendirmişlerdir (Urhan, 2002: 12). Ayrıca belirtmek gerekir ki personalizm sadece Hıristiyan Batı Dünyası'nda değil, İslam dünyasında da etkili bir akım olmuştur; ama düşünceler şekillendirilirken merkeze alınan unsurlar farklı olmuştur. Nitekim Nurten Gökâl'ın ifade ettiği gibi, Hıristiyan personalist düşünürler akli merkeze alarak düşüncelerini şekillendirirken, İslam personalizminde inanç temele alınarak görüşler şekillendirilmektedir (Gökâl, 1995: 99).

McTaggart, T. H. Green ve F. H. Bradley ile birlikte, Russell ve Moore gibi filozofların yirminci yüzyılın şafağında analitik felsefenin temellerini atarken karşı çıktıkları İngiliz Hegelciliği'nin önde gelen temsilcisiydi. Akademisyenliğe *Trinity College*'ta başlayan McTaggart emekli olana kadar burada çalışmayı sürdürür. McTaggart, kendisini sert biçimde eleştiren Russell ve Moore gibi öğrencileriyle sürekli irtibat halindedir; ayrıca açık, anlaşılır ve kılı kırk yaran metodolojisiyle pek çok düşünürü de etkilemeyi başarır. Hegel yorumcuları içerisinde müstesna bir konuma sahip olan filozof, kişisel bir Tanrı'ya inanmadığını söylediği için, onun görüşleri personalizmin nadir bir türünü meydana getirir; çünkü McTaggart'ın aksine,

diğer personalizm türleri genellikle teist ya da panteist mülahazalardan kaynak almaktadır. Bir ateist olan McTaggart, “Eğer Tanrı var olsaydı, onun doğası tam olarak ne olurdu?” gibi sorular üzerine çok kafa yorar. McTaggart, eğer Tanrı varsa ve ona ilişkin herhangi bir kavrayış benimsenmiş ise, o halde bu Tanrı'nın gücünün sonlu ya da sınırlı olduğunu öne sürer. O, bu düşüncesini, dünyada bulunan kötülüğe dayandırır ve bu dünyada kötülüğün bulunmasının yalnızca Tanrı'nın gücünün sonlu ya da sınırlı olduğu düşüncesini gerekçelendirebileceğini iddia eder. McTaggart'a göre, kötülüğün varlığı, Tanrı'nın kadir-i mutlaklığını ne gerekçelendirebilir ne de mümkün kılabilir.

Felsefi kariyerinin başından itibaren Hegel üzerine çalışan ve onun hakkında çeşitli çalışmalara imza atan McTaggart, Hegel'in önemli bir yorumcusu haline gelir. *Studies in the Hegelian Dialectic* (1896), *Studies in Hegelian Cosmology* (1901) ve *A Commentary on Hegel's Logic* (1910) başlıklı eserler, onun Hegel'in düşüncelerine ilişkin eserleridir. İlk cildi 1921'de ve ikinci cildi McTaggart öldükten sonra 1927'de C. D. Broad tarafından yayımlanan iki ciltlik *The Nature of Existence* ise, onun *magnum opus*'udur ve bu eserde, o, Hegel'in ontolojisinden hareketle geliştirdiği özgün bir metafiziksel sistemi, kendi idealist ya da ateist personalizmini sunar. Yine 1934'te, onun, aralarında ünlü “Unreality of Time” başlıklı makalesinin de bulunduğu makalelerinin bazıları *Philosophical Studies* başlığı ile yayımlanır. Bunun dışında genel okuyuculara yönelik kaleme aldığı ve metafiziğin rolü, ruhun ölümsüzlüğü ve kendi ateist idealizminin temel tezleri gibi konuları ele aldığı *Some Dogmas of Religion* (1906) başlıklı çalışma ise, onun eserleri içinde oldukça önemli ve istisnai bir konuma sahiptir (Thomas, 2021).

McTaggart, kendi ateist personalizmini şekillendirirken, zamanın gerçek dışılığı ile ruhun ölümsüzlüğü konusundaki argümanlardan ve duygudan hareketle gerçekleştirdiği din tanımından hareket eder. Biz bu çalışmada, öncelikle, McTaggart'ın ateist personalizmini geliştirirken temele aldığı; dine ve metafiziğe ilişkin olarak özellikle *Some Dogmas of Religion*'daki görüşlerinin neler olduğuna göz atacağız. Sonrasında ise McTaggart'ın görüşlerine Martin Luther King, Jr.'ın yönelttiği eleştirilere değinerek McTaggart'ın görüşlerine ilişkin bir değerlendirme yaparak çalışmamızı tamamlayacağız.

1. McTaggart'ın Dine ve Metafiziğe İlişkin Görüşleri

McTaggart'ın *Some Dogmas of Religion* başlıklı eseri ilk kez 1906'da yayımlanmış, daha sonra C. D. Broad'un yazdığı etkili bir giriş yazısıyla 1930'da yeniden basılmıştır. 8 bölüm, bir sonuç ve 247 maddeden mürekkep olan eserde, dogma, metafizik ve din gibi kavramların tanımlarından hareketle, çeşitli tartışmalara değinilmiştir. Yine bu eserde, dogmanın önemi ve kuruluşu, insanın ya da ruhun ölümsüzlüğü, insan ruhunun önceden varoluşu, özgür irade, Kadir-i mutlak olarak Tanrı ile Kadir-i mutlak olmayan Tanrı ve teizm ile mutluluk gibi metafiziğe, etiğe ve din felsefesine ilişkin konular ele alınmıştır. Broad, ikinci baskının önsözünde, popüler felsefe çalışmaları için bir model olabileceğini söylediği bu eserin neredeyse hiçbir felsefi bilgiyi önkoşul olarak varsaymadığını, McTaggart'ın burada oldukça yalın ve takdire şayan bir açıklıkta bir dil kullandığını ve binyıllar boyunca neredeyse bütün entelektüel insanların ilgilendiği problemleri ele aldığını ifade eder (Broad, 1930). Bu eserde, McTaggart, genel olarak, bir dine inananın kötü bir şey olmadığını ve metafiziğin de bir gün bilimlerin daha düşük sferlerde erişmiş olduğu kesinliğe daha yüksek sferlerde erişebileceği düşüncelerini dile getirir; ateizmi, ölümsüzlüğe ve İngiliz Kilisesi'ne olan inançla birleştirmeyi dener.

McTaggart, söz konusu eserinin başında, dogmayı, metafiziksel imleme sahip olan bir önerme ve metafiziği de gerçekliğin nihai doğası hakkında sistematik olarak çalışmak olarak tanımlar (McTaggart, 1906: 1). Phillips'in *Some Dogmas of Religion* ile ilgili kaleme aldığı kitap eleştirisinde ifade ettiği gibi, McTaggart'a göre, metafiziksel bir imleme sahip olan önerme, yani dogma, aslında gerçekliğin nihai doğasına ilişkin bir ifadeden başka bir şey değildir (Phillips, 1907: 383-384). McTaggart'ın bu yaklaşımıyla, dogmayı, metafiziğin temelini yerleştirdiği söylenebilir. McTaggart, dogmaya örnek olarak, ister argümanlarla ulaşılmış olsun, ister gelenekler aracılığıyla benimsenmiş olsun, isterse de içsel ve karşı konulamaz güçlü bir kanaatle inanılmış olsun, Tanrı'nın var olduğunu öne sürmeyi ya da Tanrı'nın varlığına inanmayı verir (McTaggart, 1906: 2). Yine o, kendisinin dogma tanımının sözcüğün gündelik yaşamdaki kullanımına uygun olduğunu düşünür. Ona göre, dini dogmalar, her ne kadar tarihsel olaylar olarak düşünülse de, yine de onun dogma tanımının altına düşmektedir (McTaggart, 1906: 2; Phillips, 1907: 384). İlerleyen sayfalarda, o, dogmaların

yalnızca metafizikle uğraşarak, akıl aracılığıyla üretilebileceklerini ifade eder ve bilim ile metafizik arasında dogma üretme bağlamında bir karşıtlığın varlığından söz eder. Bilimler doğaları itibarıyla dogma üretmezler, çünkü bilimsel iddialar gerçekliğin asli doğasına yönelik değildir. Örneğin, bir fizikçi madde olarak adlandırılan ve evrenin yapıtaşı olarak bilinen unsurları yöneten yasaların mekanik olduğunu ifade eder; ancak bu mekanik yasaların Tanrı'nın istencinin dışavurumu olduğunu iddia etmeye yönelmeyecektir (McTaggart, 1906: 13-4). Elbette, bir fizikçi kişisel anlamda böyle bir düşünceye sahip olabilir, ancak onun bilimsel araştırma yaparken bu tür kişisel düşüncelerini işin içine katmaması beklenir.

Onun dogma sözcüğünü pejoratif bir anlamda kullanmadığını ve bu sözcüğü geniş bir anlamda kullanma eğiliminde olduğunu görürüz. Ona göre, Tanrı'nın varlığı dini bir dogma iken, maddenin varlığına ilişkin bir iddia ise dini olmayan bir dogmadır (McTaggart, 1906: 3).

McTaggart, bilimin kendi çalışma konusu olan maddenin, fiziksel olmayan, dolayısıyla manevi bir şey olduğunun ortaya çıkması durumunda bile, bilimin tutarlılığından bir şey kaybetmeyeceğini öne sürer ve dünyanın nihai doğasını anlayabilmek için bilimle değil, metafizikle ilgilenmek gerektiğini düşünür (McTaggart, 1906: 14-15). McTaggart'ın metafiziği, aslında yalnızca a priori ilkelere değil, aynı zamanda deneyimden getirilen karakterleri ve kişilerin yaşamında bulunan değerleri de barındırır (Oakeley, 1931: 473).

McTaggart'ın ateizmi nevi şahsına münhasırdır; zira o, aynı zamanda kendisinin dindar olduğunu öne sürer ve ruhun ölümsüz olduğu düşüncesini savunur. Elbette bu unsurların hepsini bir arada düşünmek bizler için çok mantıklı görünmez; ancak McTaggart'ın kavramlara yüklediği anlamlar bu mantıksızlığı en azından onun için ortadan kaldırır. Ona göre din, tamamıyla insanlar ve evren arasındaki uyuma ilişkin bir inancın temellendirdiği bir duygu, bir zihin durumudur (McTaggart, 1906: 3). Onun dini duygu ve zihinsel durum temelinde tanımlama niyeti, onun tanımının pek çok dini içeren ve din konusunda kendilerine özgü düşünceleri ya da sistemleri olan Spinoza, Hegel ve benzeri gibi filozofları da içeren geniş bir tanıma ulaşmak istemesiyle ilgilidir. O, bu şekilde, kendi kişici idealizmini ya da ateizmini de bu geniş din tanımı içerisinde konumlandırır. McTaggart, *Some Dogmas*

of Religion'da kendisinin din tanımını ele alırken, geçmişteki din kavramlarını kategorize ederek, bu tanımları savunmuş kişilerden söz eder ve daha sonrasında ise bunları kendi tanımı içerisinde bütünleştirir. Bir ateist olduğunu ifade ettiğimiz McTaggart, söz konusu eserde, ateizmi doğrudan savunmaz, daha ziyade teizmin geleneksel argümanlarından bazılarını itiraz edip reddeder. İşte bu nedenden ötürü de, eserde, insanın kaderi, yaşam, ölüm, ölümsüzlük, özgür irade, aparisyon (doğüstü bir fenomen olarak bir aziz ya da azizenin hayaletinin görülmesi olayı), Kadir-i mutlaklık, kötülük gibi büyük problemlerle ilgilenir ve teizmin bu konulardaki görüşlerini eleştirel bir şekilde gözden geçirmek ister.

Şimdi onun teizmin açıklamayı başaramadığını düşündüğü konuları kısaca ele alalım. O, Tanrı'yı şu şekilde tanımlar: "Tanrı, kişisel, yüce ve iyi bir varlıktır" (McTaggart, 1906: 186). Ona göre, Tanrı'nın kişisel bir varlık olması, onun kendi varoluşunun farkında olması ve öz bilinçli varlık olmasını ifade eder. Onun yüce bir varlık olması, onun Kadir-i mutlak olmasını değil, diğer varlıklardan daha güçlü ve iradesinin diğer bütün varlıkları etkileyecek güçte olmasını ifade eder (McTaggart, 1906: 186). Ona göre, Tanrı'nın iyi bir varlık olması ise, onun mükemmel olduğunu değil, onun en azından daha iyi olanı kötü olandan haklı bir şekilde ayırarak kararlaştıracak olmasını ifade eder (McTaggart, 1906: 186). Görüldüğü gibi, McTaggart'a göre, Tanrı, felsefi anlamda bir kişiliğe sahip olması gerekmesine rağmen, onun Kadir-i mutlak ya da sonsuz rahmet sahibi olması gerekmez ve ona göre, Tanrı'nın yarattıklarından daha güçlü olması ve çok iyi bir varlık olmasına ihtiyaç duyulmaktadır (McDaniel, 2020). McTaggart, kendisinin Kadir-i mutlak kavramından anladığı şeyin, imkansız olan görevleri gerçekleştirme zorunluluğu olduğunu söyler ve bu güce sahip olan bir varlığın olmayacağını iddia eder (McDaniel, 2020).

O, Tanrı'yı tanımlarken bahsettiği üç temel özelliğin Batı teolojisinde içerildiğini düşünür; ancak söz konusu özelliklerin teist argümanlarla kanıtlanamadığını öne sürer. Örneğin, kozmolojik kanıtla göre, eğer her olayın bir sebebinin olması zorunlu ise, bu, evrende meydana gelen ilk olay için de geçerlidir; o halde ilk sebep kendiliğinden bir sebep olmalıdır ki bu sebep Tanrı'dır. Ona göre, bu kanıt eğer doğruysa Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için yeterli değildir. Zira ona göre, bu kanıt kendisi nedensel olarak belirlenmemiş bir neden olan bir varlığın varoluşunu kanıtlayabilse de, böylesi

bir varlığın iyi ya da kişisel olduğunu kanıtlayamaz (McTaggart, 1906: 191). Ona göre, Tanrı'nın tek başına bir neden olduğu düşüncesinin, O'nun tek başına ürettiği etkilerin doğasının, O'nun kişiliğini ve iyiliğini kanıtlayan tasarım kanıtıyla birlikte ele alındığında istenilen sonuca ulaştırabilmesi söz konusu olacaktır (McTaggart, 1906: 191). Tanrı kavramını tanımlama konusunda teoloji ve felsefenin farklılaştığını düşünen McTaggart, Tanrı'nın kanıtlanması konusunda teologların ve filozofların öne sürdüğü kanıtlarının farklılaştığını ve teolojinin öne sürdüğü kanıtların, filozoflar tarafından öne sürülen kanıtlarla desteklenmesinin daha etkili olacağını düşünür. Ayrıca, o, filozofların yaptığı Tanrı tanımının takip edilmeye değer olduğunu söylemiş olsa da, *The Nature of Existence*'ta ateizmi benimsediğini beyan eder (Thomas, 2021). McTaggart'ın kendinden emin rasyonalizmi ve mistik deneyimleri onun ateizmi terk etmesine yol açmamış, aksine onun ateizmini daha da güçlendirmiştir (Geach, 1995: 571).

McTaggart'ın Tanrı'nın varlığını ve zamanın gerçekliğini yadsıyıp insan ruhunun ölümsüz olduğu fikrini savunması sıra dışı bir duruma işaret eder ki o bu üç iddiayı hayatı boyunca savunur. *Some Dogmas of Religion*'ın üçüncü bölümünde ruhun ölümsüzlüğü konusunu ele alır ki o öncelikle ruhun ölümsüzlüğünün zor ve karışık bir konu olsa da, yine de bunu güçlü bir şekilde gerekçelendirecek argümanların bulunduğu inanır (McTaggart, 1906: 77). O, ruhun ölümsüzlüğü aleyhine yöneltilen iddiaları inceler ve bu iddiaların nerede hatalı olduklarını göstermeye çalışır. Onun incelediği iddialar içerisinde, “ruhun ya da benliğin sonlu insan bedeninin bir etkinliği” olarak gören ya da “ruhun ya da beden insan bedeninin etkinliği olmaksızın var olamayacağı” tezini ileri süren veyahut da “benliğimizin etrafımızdaki maddi nesnelere gelip geçici olma özelliğini paylaşmadığı” düşüncelerini barındıran iddialar yer alır (Thomas, 2021; McTaggart, 1906: 79).

Ruhun ölümsüzlüğüne yönelik itirazların başarılı olmadığını düşünen McTaggart'a göre, örneğin benliğimiz ya da ruhumuzun bedenden bağımsız bir şekilde var olamayacağını öne süren bir iddia, benliğimizin mevcut bedenimize ihtiyaç duyduğunu değil, en fazla benliğimizin bazı bedenlere ihtiyaç duyduğunu anlatır (McTaggart, 1906: 104-5). O buradan hareketle, ruhun ölümsüz olmasının gerçek bir olasılık olduğunu, çünkü ruhların bedenden bedene geçebileceği sonucuna ulaşır. O, ruhun ölümsüzlüğünü her zaman varolma anlamında anlamaz; çünkü ona göre zaman gerçek değildir;

ona göre, ruhun ölümsüzlüğü, insanoğlunun yaşamların birbirini takip etmesinden hoşlanması bağlamında geçerli bir durumdur (Thomas, 2021). Ona göre, her insanın en az üç yaşamı vardır -şimdiki yaşamı, bundan bir önceki yaşamı ve bundan bir sonraki yaşamı- ve onun şimdiki yaşamından önceki ve sonraki yaşamının her biri doğum ve ölümle sınırlandırılmış ve her biri çeşitli yaşama ayrılmıştır ki işte McTaggart bunu yaşamların plüralizmi öğretisi olarak adlandırır (McTaggart, 1906: 116). Zamanın gerçek dışı olduğunu savunan McTaggart'ın her insanın en az üç yaşama sahip olduğunu söylemesi oldukça kafa karıştırıcı görülür. Onun zamanın gerçek dışılığına ilişkin argümanları çalışmamızın kapsamı dışında olduğu için yalnızca şu kadarını söyleyebiliriz ki o zamanın gerçek dışılığını, a-serileri olarak adlandırdığı ve olayların gelecekte, şimdiye ve de şimdiden geçmişe doğru hareket etmesini ifade eden bu zaman silsilesinin gerçekliğe uygulanmasının bir çelişkiye yol açtığını iddia ederek öne sürer. Bu çelişki, bir olaya, geçmişte olma, şimdi olma ve gelecekte olma niteliklerinin yüklenmesinin yol açtığı semantik bir çelişkidir ve aslında zamanın gerçek dışılığını kanıtlamaktan bir hayli uzaktır. Onun zamanın gerçek dışılığına ilişkin görüşlerinin günümüzde bile tartışıldığını ve ciddi anlamda eleştirildiğini söylemekle yetinelim.

Yaşamımızın ruhun ilgileri aracılığıyla gerçekleşen yaşamlar arası bir serüven olduğunu öne süren McTaggart, bu serüvende şans ya da mekanik bir zorunluluğun yönlendirici olmadığını düşünür ve yaşamımızı yönlendiren gücün sevgi olduğunu savunur. Örneğin, insanların sevdiklerine yakınlıkları, şans ya da mekanik bir dizgeden değil, ruhlarının onlarla yakından ilişkili olmalarından kaynaklanır ki bu tür durumlar aşk gibi duyguları açıklayabilir; çünkü insanların sevgi duydukları kişileri aslında önceki yaşamlarında sevmiş olmaları söz konusudur (Thomas, 2021; McTaggart, 1906: 134-135). McTaggart, hayatı boyunca, gerçekliğin seven ruhları içerdiğini öne sürmüştür (McDaniel, 2020). McTaggart esasında mistik bir düşünürdür ve o, "Mysticism" başlıklı makalesinde, mistisizmin olağan tecrübe ya da bilim aracılığıyla farkına varılandan daha fazla bir biçimde evrenin birliğinin fark edilmesine gereksinim duyduğunu ve bu birliğin farkında olmanın olağan söylemsel düşüncenin sağladığı farkındalıktan oldukça farklı olmasının mümkün olduğunu öne sürer (McDaniel, 2020). O, bu farkındalığı, bu bilinçlilik halini, 'mistik sezgi' ya da 'mistik birlik' hususunda bir farkındalık

olarak isimlendirir (McDaniel, 2020). Mistik sezginin varlığı, mistik birliğin varlığını ima eder; ancak tersi doğru değildir ve evren, onu bu şekilde fark eden bir kimse olmasa da, büyük bir ihtimalle bütünleşmiş bir birlik olma özelliğine sahip olmaya devam edecektir (McDaniel, 2020). Ona göre, mistik tecrübeler dünyayı sevgi ilişkisi aracılığıyla temelde birlikli bir yapıya sahip olarak sunar ve onun mistik tecrübeler aracılığıyla algıladığı dünya, birbiriyle sevgi ilişkisi içerisinde bulunan manevi ruhlardan oluşan bir yapıya sahiptir (McDaniel, 2020).

Sevgi, McTaggart'ın sisteminin temelinde yer alır ve sevgi, onun bir duygu olarak değil de, başkaları için iyi şeyler yapmayı arzu etmek olarak gördüğü iyilikseverlikle özdeşleştirilemez; sevgi, sempati ya da şehvet olarak da görülemez ve o hazzı da neden olmaz; hazzı da kaynaklanan bir şey değildir. Ona göre, sevgiye yol açan şey, insanların sahip oldukları niteliklerdir; ancak insanlar diğer insanların niteliklerini değil, diğer insanların kendilerini severler. O, ayrıca, sevgiyi üstün bir iyilik olarak görür (McDaniel, 2020).

McTaggart, metafiziksel ya da dini inançların, inananların temelsiz kanaatlerine; en fazla sayıda insanın onlara inandığı iddiasına; mutlu olmak için inanmak zorunda olduğumuza ya da inançlı olmak için onlara inandığımız düşüncesine dayandırılmayacağını düşünür ve metafizik açısından argümanlara ihtiyacımızın olduğunu dile getirir (McDaniel, 2020).

McTaggart, *The Nature of Existence*'ta hem ruhun ölümsüzlüğü konusunda olumlu bir argüman öne sürer; hem sevginin en yüksek iyi olduğu düşüncesini savunmayı sürdürür; hem de Tanrı'nın olmadığına yönelik doğrudan ateist bir argümanı şekillendirir. *The Nature of Existence* kitabında ele alınan konular çalışmamızın kapsamı dışında olduğu için, McTaggart'ın söz konusu eserde ruhun ölümsüzlüğü ve ateizmle ilgili öne sürdüğü argümanlarını burada ele alamayacağız. O ayrıca ruhun ölümsüzlüğünü olumlayarak Spinoza'yı takip eder ve ölümü önemsiz bir konu olarak görmeye yönelir (McTaggart, 1906: 299).

2. Martin Luther King'in McTaggart'ın Din ve Metafizikle İlgili Görüşlerine Yönelttiği Eleştiriler

McTaggart'ın yukarıda değindiğimiz görüşlerinin, onu ateizmi savun-

maya yöneltmiş olası oldukça ilginçtir. Çünkü onun dine ve metafiziğe ilişkin görüşlerini, özellikle de ruhun ölümsüzlüğü konusundaki görüşlerini bir ateistin kabul etmesi bile pek mümkün değildir. Böylesi bir durumda, hem ölümsüzlük öğretisini savunup, hem de Tanrı'nın varlığını yadsıması, Martin Luther King, Jr. ifadesiyle “enigmatik”tir (King, 1951a: 71). McTaggart'ın dine ve metafiziğe ilişkin görüşlerinin ateizmle sonuçlanması, pek çok düşünür tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir ki bu düşünürlerden birisi de Amerikalı Bapst papaz ve Amerikan yurttaş hakları hareketi lideri Martin Luther King, Jr.'dır. McTaggart hakkında üç makale kaleme alan King, hem onun fikirlerini ana hatlarıyla açıklar; hem de ona yönelik eleştirilerini ifade eder. King'in, başlığı oldukça uzun olan ve McTaggart, Hocking ve Brighman'ın metafizik ve dine ilişkin görüşlerini karşılaştırdığı makalesinde, McTaggart'ın her şeye gücü yeten, yaratıcı ve kişisel bir Tanrı'ya ilişkin bir öğretinin metafiziksel olarak geçersiz olduğu ve kötülüğün kadir-i mutlak bir varlığa olan inançla bağdaşmadığı şeklindeki düşünceleri ile ruhun ölümsüzlüğü savunurken etik argümana başvurmaması gibi hususlarda tamamen yanıldığını düşünür (King, 1951b: 82). King'e göre, McTaggart, teist öğretiyi ciddiye almayıp, bu öğretinin herhangi bir şekilde karikatürize edileceğini düşünerek, daha çok mantıksal düşünmeye ve mantıksal olarak tutarlılığa önem veriyor izlenimi verir (King, 1951b: 82-83). McTaggart, aslında, pek çok konuda önyargılara sahiptir ve kavramları oldukça farklı şekillerde anlama konusunda ısrarcıdır. Örneğin, McTaggart, kadir-i mutlaklık özelliğini, imkansız şeyleri yapabilme yeteneği olarak tanımlarken, bunu mantıksal açıdan çelişkili olan şeyleri geçerli kılma gücü olarak da kavrar. King'e göre, McTaggart'ın kadir-i mutlaklığa ilişkin bu kavramsallaştırmasında ısrarcı olması, onun bu konudaki tartışmalarını kullanışsız hale getirmektedir (King, 1951b: 83). King, ayrıca, McTaggart'ın ateistik önyargısının, onun dini tecrübeye ilişkin sorunlara olumsuz bir perspektiften yaklaşmasına yol açtığını ısrarla vurgular (King, 1951b: 87). McTaggart, kötülük problemi karşısında, Brighman'ın Tanrı'nın gücünü sınırlandıran yaklaşımına karşı çıkarak, sınırlı bir güce sahip olan ve dünyadaki kötülüklere engel olamayan bir Tanrı'ya olan inancın önemsiz olduğunu söyleyerek kendi ateist konumunu ortaya koyar. King'e göre, bu tür yaklaşımlarıyla, McTaggart, kendi konumunda nevi şahsına münhasırdır ve başka hiçbir düşünürün aynı konumda olduğunu düşünmememize imkan yoktur (1951b: 91).

King, “The Personalism of J. M. E. McTaggart Under Criticism” başlıklı makalesinde ise, McTaggart’ın personalist görüşlerini eleştirel bir tarzda ele alır. King, bu makalede, metafiziksel bir sistem kurmaya pek de ılımlı bir şekilde yaklaşmayan ve kılı kırk yaran detaylı felsefi sistemlere karşı hep güvensizlik duyan bir ülke olan İngiltere’de, McTaggart’ın oldukça sıra dışı ve istisnai bir örnek olduğunu ifade eder (King, 1951a: 64). King’e göre, 19. yüzyılın sonlarından itibaren filozoflar varlığı ve gerçekliği bir bütün olarak soyut akıl yürütmeler aracılığıyla spekülative bir şekilde ele almayı bırakarak bilimsel bilgilerin doğasını ve kesinliğini araştırmaya kendilerini adanmış bir dönemde, McTaggart varlığın ve gerçekliğin önemli olgularla dedüktif akıl yürütme aracılığıyla kanıtlanabileceğini göstermeye çalışır (King, 1951a: 65). Örneğin, McTaggart’ın zamanın gerçek olmayışına yönelik iddiasını ya da evrenin sonsuzluğuna ilişkin görüşlerini düşünecek olursak, o, bu iddiaları, salt dedüktif akıl yürütmeler aracılığıyla spekülative bir biçimde ele alır ve kavramların anlamlarının çözümlenmesinden hareketle iddialarını ortaya koyar. Ancak, Bradley Monton, 2009 tarihli “McTaggart and Modern Physics” başlıklı makalesinde, McTaggart’ın zaman olmaksızın kavramsallaştırdığı gerçekliğin metafiziksel izahının modern fizikten devralınan düşüncelerle şekillendirildiğini öne sürmektedir (Monton, 2009: 257-258). Monton, McTaggart’ın metafiziğe ilişkin olumlu düşüncelerinin gerçekliğin temel düzeyde nasıl zamansız olabildiğine ilişkin çağdaş fiziksel anlayışa ışık tutabileceğine inanmaktadır (Bkz. Monton, 2009).

King, “The Personalism of J. M. E. McTaggart Under Criticism”de, McTaggart’ın metafiziğe ilişkin görüşlerini dört temel başlık altında ele alır ve onun iddialarının çelişkili olan kısımlarını ifade eder. Nihai gerçekliğin insanların ya da bireylerin topluluğundan oluştuğunu düşünmesiyle personalist olduğunu söylediğimiz McTaggart, felsefi anlamda bir Mutlak’ın olduğunu kabul eder; ancak Mutlak’ın kişiliğe sahip bir varlık olduğunu yadsır. Ona göre, Mutlak kişilerin birliğini ifade eden spirüel bir birliktir; ama o kişisel bir birlik, yani kişiliğe sahip bir birlik değildir. Bilinçli bireylerin birliğinden oluşan Mutlak, bilinçli bir kişisel varlık değildir, hatta bir kişiliğe bile sahip değildir. Buckham’ın da ifade ettiği gibi, McTaggart, Mutlak’ın bilinç sahibi bir varlık olmadığını ve iyi ve kötü arasında bir ayırım yapma yetisine sahip olmadığını vurgulayarak Mutlak’ın ahlaki bir varlık

olamayacağını da ileri sürmüş olur (Buckham, 1908: 478). King ise, McTaggart'ın bu sonuca oldukça tuhaf bir argümantasyon süreciyle ulaştığını düşünür (King, 1951a: 65). McTaggart, Mutlak'ı, kişisel olmayan bir birlik, farklılıkların oluşturduğu bir birlik olarak düşünür; Mutlak'ı Tanrı'yla özdeşleştirmez ve böylece de onun Mutlak anlayışı ateizm ile sonuçlanır. O, Mutlak konusunda, Hegel'in de kendisiyle aynı şekilde düşündüğünü söyler. O, Mutlak'ın kişisel bir varlık olmadığını başka argümanlar da desteklemeye çalışır. O, tıpkı Hegel gibi, kişiliğin ben-olmayanın ya da benlik-olmayanın bilincine gereksinim duyduğunu düşünür ve Mutlak'ın bu bilince sahip olamayacağını; yani benliği, benlik-olmayandan ayırt edebilme yeteneğine sahip değildir. Çünkü McTaggart, Mutlak'ı, bireylerin oluşturduğu bir birlik olarak düşünüyordu ve böylesi bir birliğin kendisini başka şeylerden ayırt etmesini sağlayacak bir benlik-olmayan yoktur. Çünkü zaten o benliklerin bir birleşimini ifade ediyordu. Dolayısıyla, McTaggart'a göre, Mutlak için, bilinçli olabileceği bir ben-olmayan yoktur ve böylece onun bir kişiliği ya da bir benliği yoktur. King'e göre, böylesi bir düşünce üstesinden gelinmez pek çok sorunla karşı karşıya kalacaktır. Öncelikle, bireyler bütününe ifade eden bir yapının ardında bu bireyleri ya da benlikleri birbirine bağlayan üniter bir varlık olmalıdır ki bu varlık bir kavramdan daha fazlasını ifade eder ve bu varlığın bir kişiliğe sahip olduğunu da düşünmek gerekir (King, 1951a: 66). Knudson'un da ifade ettiği gibi, McTaggart'ın Mutlak'a ve dolayısıyla bireylerin uyumlu spiritüel sistemine ilişkin kuramının kişisel, her şeye gücü yeten, bireylerin birliğini sağlayacak bir Tanrı ile tamamlanması gerekir (Knudson, 1927: 24).

King, McTaggart'ın Mutlak'ın kişisel bir varlık olmayıp, kişilerin oluşturduğu bir birlik olduğu şeklindeki iddiasının yol açtığı başka bir güçlükten daha söz eder. King'e göre, McTaggart bir idealist olduğu için, maddi dünyanın varlığının zihnin içinde ve zihin için olduğunu kabul etmeli ve yine bir insanın sınırlı zihniyle maddi dünyanın bütününe bilemeyeceğini göz önünde bulundurmalıdır (King, 1951a: 67). Öyleyse, evrenin zihin tarafından bilinmeyen kısımlarının var olmadığını söyleyerek sübjektif idealizmin ekstrem bir formunu savunmaya yönelmenin ne gibi bir avantajı olacaktır? Zira McTaggart'ın görüşlerinin bizi getirdiği nokta burasıdır ve King ve Rashdall'ın da söylediği gibi, McTaggart'ın kendi sistemini tamamlamak için ruhların varlığı ve aralarındaki karşılıklı ilişkileri bilen ve onların

birlik oluşturmalarını isteyen, kişilik sahibi yüce bir varlığa ihtiyacının olduğunu söylememiz gerekir (King, 1951a: 67; Rashdall, 1914: 123-126).

King, McTaggart'ın kadir-i Mutlak Tanrı anlayışına yönelik itirazlarının da pek de makul olmadıklarını düşünür. Zira McTaggart, kadir-i Mutlaklığı, imkansız olan şeyleri yapabilme yeteneği olarak görür ve o, *Some Dogmas of Religion*'da, kadir-i Mutlak bir varlığın özdeşlik ilkesinin geçerli olmadığı bir evreni yaratabileceğini veya insan olmayan bir insan yaratabileceğini düşünmek gerektiğini söyler ve eğer bu varlığın, bu tür imkansız şeyleri yaratamazsa, çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkansızlığı ilkesine bağlı kalarak her şeye gücü yetmediğini söylemek gerektiğini öne sürer (McTaggart, 1906: 202-203). Görüldüğü gibi, McTaggart'ın bu tarzdaki akıl yürütmesinin geçerli ve dolayısıyla mantıklı olduğunu söylemek çok da mümkün değildir. Çünkü King'in de belirttiği gibi, Tanrı'nın kadir-i Mutlak bir varlık olması, onun herhangi bir şeyi gerçekleştirdiğinde bunu engelleyecek hiçbir şeyin bulunmadığını anlatır; yani O, ister ve o an o şey olur ya da O, ol der ve o an o şey vücuda gelir. Görüldüğü gibi, McTaggart'ın kadir-i Mutlaklığı anlama biçimi daha baştan yanlıştır.

King'e göre, McTaggart, sonlu bireylerin doğası ve onların kaderiyle ilgili düşüncelerini ölümsüzlük öğretisi ve önceden varolma inancıyla ilişkilendirerek ifade eder (King, 1951a: 68). McTaggart, daha önce Platon'un ruhun ölümsüzlüğü konusunda *Phaidon*'da öne sürdüğü argümanlarla kanıtlamaya çalıştığı gibi, ölümsüzlüğü kanıtlayacak bir argümanın, önceden varolmayı da kanıtlayacağını düşünür. O, ölümsüzlüğü kanıtlamaya çalışırken etik argümandan hareket etmez ve bu konuda metafiziksel bir argüman geliştirmek gerektiğini öne sürer. McTaggart, mevcut yaşamımızın çok sayıda yaşamdan önce geldiğini ve çok sayıda yaşam tarafından takip edildiğini ifade ederek yaşamların çoğulluğu öğretisini savunur ki o, bu yaşamlardan hiçbirinde, sahip olduğumuz anları bir diğer yaşantıya olduğu gibi aktarmayacağımızı düşünür (McTaggart, 1906: 127). O, King'in de ifade ettiği gibi, kişilerin diğer yaşantılarındaki gerçek deneyimlerini bir diğerine aktaracakları da, onların zihin ve karakter eğitimindeki sonuçları bir sonraki yaşamlarına aktarabileceklerini ve böylece de daha akıllı ve feraset sahibi olacaklarını düşünür ve kendisini bunu kanıtlamaya adanır (King, 1951a: 69). Yani kişi, yeni yaşamını eski yaşamının temelleri üzerine inşa edebilecektir ki bu bir nevi evrim düşüncesini anımsatır. Görüldüğü gibi, McTaggart'a

göre, mevcut yaşamımızdaki sayısız pek çok deneyim hafızamızdan silinip gitse de, yeteneklerimiz, mizacımız ve eğilimlerimiz varlıklarını sürdürürler ve zihnimizin yetkinleşmesinde ve karakterimiz daha da gelişmesinde rollerini oynamaya devam ederler. McTaggart, King'in de ifade ettiği gibi, deneyimlerimiz bir diğer yaşama aktarılamasa da, birbirini izleyen yaşamlardan yaşayanın aynı kişi olduğunu düşünür (McTaggart, 1906: 130). King, McTaggart'ın ölümsüzlüğe ilişkin argümanının ilginç olmakla beraber, metafiziğe değil, töze ilişkin soyut mülahalalara dayandığını söyler ve bu durumun bir Hegel takipçisi için uygun olmadığını söyler (King, 1951a: 70). King, aynı zamanda, McTaggart'ın ölümsüzlüğü kanıtlamak isterken etik argümanı kullanmamasını eleştirir, zira King'e göre, ölümsüzlüğün kanıtlanması için tek güçlü argüman Tanrı'nın iyiliği fikrinden hareket eden etik argümandır (King, 1951a: 70). McTaggart ise etik argümanı kullanmaz; çünkü o Tanrı'nın varlığını yadsımaktadır. McTaggart'ın Tanrı'nın varlığını inkar edip ruhun ölümsüzlüğünü savunması onu yine çıkmaz bir yola sürükler. Her şeye gücü yeten, iyi bir Tanrı'nın varlığına olan inanç, ruhun ölümsüzlüğünü de temin eder, bireylerin değerli olmalarını da ve değerlerin korunmasını da temin eder. King, Tanrı'nın varlığına ilişkin argümanların aynı zamanda ruhun ölümsüzlüğü kanıtlayan argümanlar olduğu şeklindeki testlerin iddiasının, McTaggart'ın görüşünden daha mantıklı olduğunu düşünür ki bu konuda King'in haklı olma ihtimali yüksektir (King, 1951a: 71).

McTaggart'ın irade özgürlüğü konusundaki görüşlerinin de yenilik ve keskinlik seviyesinin çok altında olduğunu söyleyen King'e göre, McTaggart'ın kişilerin özgür olduğu düşüncesine olanak tanımamasının, onun kişileri bir değer olarak gördüğü metafiziksel sisteminde, kişileri bir nesneye indirgeme tehlikesini beraberinde getirecektir (King, 1951a: 71). King, McTaggart'ın karşısında, Brightman'ın "seçim mümkün değilse, etik bilimi de mümkün değildir" (Brightman, 1933: 74) ve "özgürlük olmadan, düşünme özgürlüğü de yoktur, çünkü düşünme gücü, bireyin kendine mantık veya bilimsel yöntem idealini empoze edebileceği ve onu her güçlüğü katlanarak savunacağı anlamına gelir" (Brightman, 1933: 282) sözlerini gündeme getirerek özgürlüğün insan yaşamında önemli olduğunu vurgular. King'e göre, özgürlük, insan yaşamının en önemli özelliğini eder ki onun hem metafiziksel, hem de epistemolojik anlamdaki önemi tartışılmazdır; ancak McTaggart,

insan kişiliğinin en önemli özelliğini reddederek bu konuda da gerçeği olduğu gibi görmeyi başaramamıştır (King, 1951a: 72).

King, “The Personalism of J. M. E. McTaggart Under Criticism”de, son olarak McTaggart’ın sevginin metafiziksel önemi konusundaki görüşlerini ele alır ve bu konudaki eleştirilerini de dile getirir. McTaggart, sevginin önemi konusunda da nevi şahsına münhasır bir yaklaşımı ortaya koyar. Onun sevginin metafiziksel önemi konusundaki düşünceleri, ~~onun~~ ruhun doğasını belirleme ve ruhun özsel niteliğinin ne olduğunu belirleme girişimiyle ilişkilidir. McTaggart, ruhun doğasını tam olarak ifade edecek olan şeyin sevgi olduğunu öne sürer. Ona göre sevgi, ruhun yaşamının somut malzemesidir; Tanrı sevgisini değil, kişilere ait olan, iki kişi arasında bulunan ve nedeni tam olarak bilinmeyen türden bir sevgiyi ifade eder (McTaggart, 1918: 289-291). McTaggart, sevgi ile ilişkili olarak her iyinin kapsayıcı bir algı olduğu düşüncesini de öne sürer. Bu düşünce, kapsamlı bir algının sevgiyi de beraberinde getireceği düşüncesiyle tamamlanır ki o buradan da hareketle kapsayıcı algının sürekli artmasının geleceği daha iyi hale getireceği şeklindeki optimist bir düşünceye varır. King, McTaggart’ın, bir ateist olarak, evrende bu kadar çok anlamı nasıl bulabildiğini merak etmekten kendisini alıkoyamaz (King, 1951a: 75). King’e göre, McTaggart’ın evreni yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda ahlaki bir düzene sahip olduğunu düşünüp bu düzeni sağlayacak her şeye gücü yeten bir Tanrı’ya inanmamasını anlaşılması güç bir durumdur (King, 1951a: 75).

McTaggart’ı eleştiren King gibi düşünürlerin yanında, onun görüşlerine önem veren ve hatta onun görüşlerinin modern fiziğe ya da din felsefesine katkıda bulunabileceğini öne süren düşünürlerin de bulunduğunu belirtmek gerekir. McTaggart’ın zamanın gerçek olmayışına ve zamansız gerçeklik anlayışına ilişkin görüşünün, özel ve genel görelilik kuramları ile kuantum mekaniğini anlamamızı kolaylaştıracağını öne süren Morton gibi düşünürlere ya da bir ateist olarak teizmin pek çok tezini acımasızca eleştiren McTaggart’ın din felsefesine olumlu katkılarda bulunduğunu öne süren Patterson gibi düşünürlere de rastlamak mümkündür (Patterson’un görüşleri için bkz. Patterson, 1931: 323-335). Yine, McTaggart’ın öğrencisi olan ve McTaggart’ın ölümünün ardından onun pek çok eserinin yayımını gerçekleştiren ünlü analitik filozof C. D. Broad’un üç ciltlik *Examination of McTag-*

gart's Philosophy başlıklı eserinde, McTaggart'ın görüşlerini detaylı bir şekilde ele aldığını ve onun görüşlerine pek çok eleştiri yönelttiğini de belirtmekte fayda vardır. Çalışmamızın sınırlılığından dolayı, Broad'un eleştirilerini makalemizde ele alamadık; ancak Broad'un eleştirilerinin de oldukça önemli olduğunu söylemek gerekir.

Sonuç

McTaggart'ın aynı anda savunulmasına çok da rastlayamayacağımız ve hatta pek alışık olmadığımız görüşlerini kendine özgü bir kavrayışla bir araya getirerek metafiziksel bir sistem kurmaya çalıştığını görüyoruz. Onun bazen teizme yaklaşan, ama her seferinde onu ıskalayan düşünceleri, onun ateizmi dogmatik olarak benimsemesinin ürünleridir. O, zamanın gerçek olmadığı tezine inanır ki makalemizde bu konunun detaylarına girmedik. Aslında McTaggart, zamanın gerçek olduğu iddiasının kişisel, yaratıcı bir Tanrı'nın olmasını gerekli kıldığı farkındadır; yani Yaratıcı bir Tanrı'nın gerçekliğini savunmak, aslında zamanın gerçek olduğunu da savunmayı gerektirir. McTaggart'ın baştan itibaren ulaşmaya çalıştığı hedef Tanrı'nın varlığını yadsıyarak ateizme varmak olduğu için, Tanrı'nın varlığını savunmayı gerekli kılacak bütün konuları kendine özgü bir şekilde ele almayı dener ve bu konuların olağan algılanma biçimlerini ters yüz etmeye çalışır. Onun ateizmi neden bir önsel gerçeklik olarak gördüğünü anlamak gerçekten güçtür. O, Hegel'in düşüncelerine sıkı sıkıya bağlı idealist bir filozoftur, metafiziğe önem verir, tözün spritüel olduğunu düşünür ve teizmde kabul edilen pek çok öğretiyi savunur; ama gelgelelim Tanrı'nın varlığının kesinlikle savunulmasını gerektiren konularda bile, çelişkiye düşmeyi ya da büyük bir açmazla karşılaşmayı göze alarak ateist konumunu sürdürür. Aslında yukarıdaki tartışmalarda da görüldüğü üzere, onun dine ve metafiziğe ilişkin görüşlerinin hepsinin ancak Tanrı'nın varlığına inanma ile tamamlanabileceği ve muhtemelen daha doğru ya da tutarlı bir hale gelebileceği söylenebilir.

McTaggart'ın *Some Dogmas of Religion*'da, Tanrı'nın kişisel, iyi ve kadir-i mutlak bir varlık olarak tanımlayıp sonrasında da Tanrı'nın varlığını yadsıması gerçekten anlaşılmasız bir durumdur. Gerçi söz konusu eseri yazdığında, McTaggart'ın temel amacı bir ateizm savunusu yapmak değildir. O, ateizm savunusunu, *The Nature of Existence*'da yapar. Öyleyse, McTaggart'ın

Some Dogmas of Religion'daki konumunun aslında ateizmi savunmak olmadığını ve hatta böyle bir şeyi açıkça söylememesine rağmen, bunu gizli bir şekilde de yapıp yapmadığına karar vermek oldukça güçtür. Şurası kesin ki McTaggart metafiziğe ve dine ilişkin keskin bir kavrayışa ve zengin bir bilgi birikime sahip bir düşündürdür. Zira biz bunu onun eserlerinde görebiliyoruz. O, Uzak Doğu'nun semavi olmayan dinleri hakkında ya da İlk Çağ ve Orta Çağ'ın metafiziksel öğretileri gibi konularda oldukça bilgilidir. Hatta McTaggart'ın görüşlerini, Doğu mistisizminin bir tür ürünü olarak görenler de vardır. O, her şeye karşın, savunduğu görüşleriyle hiçbir düşünüre benzemeyen, görüşlerini mantığa aşırı önem vererek ortaya koymaya çalışan, sıra dışı ve nevi şahsına münhasır bir filozoftur. Onun düşüncelerini büyük oranda eleştirsek bile, onun araştırmaya ve incelenmeye değecek önemli bir filozof olduğunu ve ondan öğrenecek şeylerimizin olduğunu söylememiz gerekir.

Son olarak King'in McTaggart'ın fikirlerine yönelik görüşleriyle ilgili konuşacak olursak, onun eleştirilerinin haklılık payının oldukça yüksek olduğunu belirtmek gerekir. Teist bir perspektiften hareket eden King, pek çok noktada McTaggart'ın görmeyi başaramadığı hakikatleri, kasıtlı ya da kasıtsız yaptığı akıl yürütme hatalarını ve argümanlarındaki tutarsızlıkları ortaya koymayı başarır. King, zaten bir ateist olduğunu beyan eden McTaggart'ın fikirlerinin ateistler tarafından bile kabul edilmeyecek denli mantıksız ve akla sığmaz olduklarını öne sürer ki bu noktada onun haklı olduğunu düşünebiliriz. Netice itibarıyla, King'in McTaggart'a ilişkin eleştirileri, McTaggart'ın fikirlerinin geniş çevrelere ulaşmasında ve geniş çevrelerde tartışılmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Kaynaklar

- Brightman, E. S. (1933). *Moral Laws*. New York: The Abingdon Press.
- Broad, C. D. (1930). Introduction. J. M. E. McTaggart. *Some Dogmas of Religion*. London: Edward Arnold Publishing.
- Broad, C. D. (1976). *Examination of McTaggart's Philosophy*. 3 vol. New York: Octagon Books.
- Buckham, J. W. (1908). Monism, Pluralism, and Personalism. *The Harvard Theological Review*, 1 (4), 477-491.
- Geach, P. (1995). Cambridge Philosophers III: McTaggart. *Philosophy*, 70 (274), 567-

579.

- Gökalp, N. (1994). Realist ve İdealist Personalizmden Çizgiler. *Felsefe Dünyası*, 13, 35-43.
- Gökalp, N. (1995). İslam ve Hristiyan Personalizmi Üzerine. *Felsefe Dünyası*, 16, 92-99.
- Gökalp, N. (1997). An Essay on Islamic and Christian Personalism. *The Personalist Forum*, 13 (2), 277-286.
- Gökalp, N. (2014). *Felsefede Kişi ve Kişicilik*. Ankara: Nobel Akademik Yayınları.
- King, M. L. Jr. (1951a). The Personalism of J. M. E. McTaggart Under Criticism. *The Papers of Martin Luther King, Jr. Volume II: Rediscovering Precious Values, July 1951-November 1955*. (Ed. C. Carson, R. Luker, P. A. Russell & P. Holloran). Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- King, M. L. Jr. (1951b). A Comparison and Evaluation of the Philosophical Views Set Forth in J. M. E. McTaggart's Some Dogmas of Religion, and William E. Hocking's The Meaning of God in Human Experience with Those Set Forth in Edgar S. Brightman's Course on Philosophy of Religion. *The Papers of Martin Luther King, Jr. Volume II: Rediscovering Precious Values, July 1951-November 1955*. (Ed. C. Carson, R. Luker, P. A. Russell & P. Holloran). Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Knudson, A. C. (1927). *The Philosophy of Personalism*. New York: The Abingdon Press.
- McConnell, F. J. (1929). *Borden Parker Bowne-His Life and His Philosophy*. New York: The Abingdon Press.
- McDaniel, K. (2020). John M. E. McTaggart. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. (Ed. E. N. Zalta). <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/mctaggart/>.
- McTaggart, J. M. E. (1906). *Some Dogmas of Religion*. London: Edward Arnold.
- McTaggart, J. M. E. (1918). *Studies in Hegelian Cosmology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Monton, B. (2009). McTaggart and Modern Physics. *Philosophia*, 38, 257-264.
- Oakeley, H. D. (1931). Reality in History. *Philosophy*, 6 (24), 472-484.
- Patterson, R. L. (1931). McTaggart's Contribution to the Philosophy of Religion. *Philosophy*, 6 (23), 323-335.

- Phillips, D. (1907). Some Dogmas of Religion by John McTaggart and Ellis McTaggart. *International Journal of Ethics*, 17(3), 383-389.
- Platon. (2019). *Phaidon*. (Çev. Furkan Akderin). İstanbul: Say Yayınları.
- Rashdall, H. (1914). *Philosophy and Religion*. New York: Scribner Publishing.
- Thomas, E. (2021). John McTaggart Ellis McTaggart (1866-1925). *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Erişim Adresi: <https://iep.utm.edu/mctaggart/>.
- Urhan, V. (2002). *İnsanın ve Tanrı'nın Kişiliği: Bilimlerarası İlişki*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Öz: İngiliz İdealizmi'nin önde gelen temsilcilerinden birisi olan McTaggart, kişici idealizm ya da ateist personalizm olarak adlandırılan yaklaşımın tipik temsilcisi olan ve sıra dışı görüşleriyle felsefe tarihinde kendine özgü bir konuma sahip olan bir mantıkçı ve metafizikçi filozoftur. McTaggart, en çok zamanın gerçekdışılığı argümanı ile bilinse de, onun dine ve metafiziğe ilişkin görüşlerini de oldukça ilginçtir. O, önceleri, geleneksel anlamda teizmin Tanrı'nın varlığına ilişkin ortaya koyduğu argümanlarına ve kavramsallaştırmalarına karşı çıkarak bunları eleştirmeye ve elemeye çalışır ki özellikle onun 1906 tarihli *Some Dogmas of Religion* başlıklı eserindeki temel amaçlarından birisi budur. Ancak onun magnum opusu kabul edilen *The Nature of Existence*'ta ise, McTaggart hem geleneksel teist iddiaları bir tarafa bırakır, hem de ateizmin savunuculuğunu yapmaya yönelir. Onun bir taraftan ruhun ölümsüzlüğünü savunup diğer taraftan irade özgürlüğüne karşı çıkması, yine sevginin ve kişiliğin önemine vurgu yaparak evrenin belli bir amaca sahip olduğunu düşünüp sonrasında da kişisel, her şeye gücü yeten bir Tanrı'nın varlığını yadsıması oldukça ilginçtir. Bu çalışmanın amacı, McTaggart'ın dine ve metafiziğe ilişkin görüşlerini ortaya koyarak bu görüşlere yöneltilen eleştirileri, özellikle de Martin Luther King, Jr. gibi teist ve aktivist bir düşünürün eleştirilerini ele almaktır. Bu çalışmanın sonunda ise McTaggart'ın dine ve metafiziğe ilişkin görüşleri değerlendirilecektir. Bu çalışmanın göstermeyi amaçladığı şey, McTaggart'ın dine ve metafiziğe ilişkin görüşleriyle felsefe tarihinde, özellikle de din felsefesi tarihinde oldukça sıra dışı bir konuma sahip olduğudur.

Anahtar Kelimeler: McTaggart, Martin Luther King, personalizm, teizm, ateizm.

